

yeti öncesine ait tahmini rakam 385.000'dir. Memlûkler'in ticarî faaliyetleri Fâtîmîler zamanındaki Kahire'nin sınırları içinde yoğunlaşmıştı; yalnız şehrin merkezini teşkil eden Kasaba semtinde yirmi üç ayrı çarşı ve yirmi üç "vikâle" (vekâle, kapalı çarşı, kervansaray), günümüzde Bâbüveyle dışında kalan mahallelerde birçok ticaret merkezi vardı. Haliç'in arka tarafında da küçük pazar yerleri ve çeşitli zenaat erbabına ait dükkânlar bulunuyordu.

Memlûk camilerinin en önemlisi surların kuzeybatısında I. Baybars tarafından yaptırılan I. Baybars Camii idi. 715 (1315) yılından itibaren özellikle el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun'a ait Kal'a Camii'nden sonra birçok cami daha inşa edildi. 662'de (1264) açılan I. Baybars'ın yaptırdığı Zâhiriyye Medresesi dört eyvanlı olarak planlanmış ilk medrese idi. Diğer önemli Memlûk medreseleri, devrin mimari anlayışına uygun biçimde Kasaba semtinde Kalavun, el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun ve Berkuk tarafından yaptırılan yapılarıdır. 703'te (1303) açılan dört eyvanlı Nâsiriyye Medresesi dört mezhep fikhinin aynı bina içinde okutulduğu ilk medresedir. Kahire'deki ilk hankah, 569 (1173) yılında Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin bugünkü Cemâliye caddesi üzerinde bulunan Karasungur Medresesi'nin karşısına yaptırdığı Saîdû's-suadâ Hankahı'dır. Osmanlı devrine kadar kurulan diğer hankahlar ise şunlardır: Bunkdâriyye, II. Baybars el-Çâşnigir, Şeyhü el-Ömerî, İbn Gurâb, Sencer el-Cavlî, Ferrec b. Berkük, el-Melikü'l-Eşref Barsbay, el-Melikü'l-Eşref İnal. Mısır'daki hankahların gelişimi tarikatlarla bağlı olduğundan tarikatların IX. (XV.) yüzyıldan itibaren çözülme sürecine girmesiyle sayıları azalmıştır.

Memlûkler devrinde Kahire'de kurulan iş yerleri, hanlar ve vikâlelerin mimarisi bir bütünlük arz ediyordu. Kahire hanlarının en eskisi, tarihi 742 (1341) yılından önceye uzanan ve günümüzde yalnız kapısının kalıntısı intikal eden Kûsûn Hanı'dır. Sultan Kayıtbay'ın 882 (1477) yılında Ezher Camii civarında, 885'te (1480) Bâbü'nasr içinde yaptırdığı iki hanla Sultan Kansu Gavri'nin 906-922 (1501-1516) yılları arasında yaptırdığı Nahle Hanı ve yine Kansu Gavri'nin tamir ettirdiği kapalı çarşı ile Hânü'l-Halîf diğer hanların başlıcalarıdır.

BİBLİYOGRAFYA :

Nâsır-ı Hüsrev, *Sefername* (trc. Yahya el-Haşşâb), Beyrut 1983, tür.yer.; İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzatü'l-behiyyetü'l-zâhire fi hıtaî'l-Mu'ziyyeti'l-Kâhire* (nşr. Eymen Fuâd Seyyid), Kahire 1417/1996; İbn Vâsil, *Müferricü'l-kürûb*, I-V, tür.yer.; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, bk. İndeks; İbn Dokmak, *el-Intişâr li-vâsıfati 'İkdi'l-emşâr* (nşr. K. Vollers), Bulak 1309-10; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, Kahire 1938, III, 325-375; Makrizî, *el-Hıtaî*, I-II, tür.yer.; a.mlf., *es-Sülûk* (Ziyâde), I-II, tür.yer.; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'l-zâhire* (nşr. Mustafa es-Sekkâ - Kâmil el-Mühendis), Kahire 1969, XIII, 152; Ali Paşa Mübârek, *el-Hıtaî't-Tevfiküyye*, Bulak 1306, tür.yer.; S. Lane-Poole, *The Story of Cairo*, London 1924; M. Clerget, *Le Caire-étude de géographie urbaine et d'histoire économique*, Le Caire 1934, I-II; Fuâd Ferrec, *el-Kâhire*, Kahire 1943, I-III; Ahmed Fikrî, *Mesâcidü'l-Kâhire ve medârisühâ*, Kahire 1965-69, I-II; *el-Kâhire: Târîhuhâ ve fûnûnühâ ve âşâruhâ* (nşr. Hasan el-Bâşâ), Kahire 1969; J. Abu-Lughod, *Cairo, 1001 Years of the City Victorious*, Princeton 1971; Suâd Mâhir Muhammed, *Mesâcidü Mısır ve evliyâ'ühe's-sâlihîn*, Kahire 1971-83, I-V; S. J. Staffa, *Conquest and Fusion - The Social Evolution of Cairo A. D. 642-1850*, Leiden 1977; J. Cl. Garcin, "Habitat médiéval et histoire urbaine à Fustât et au Caire", *Palais et maison du Caire I. Epoque mamelouke*, Paris 1982, s. 145-217; W. B. Kubiak, *Al-Fustât; Its Foundation and Early Development*, Cairo 1987; N. D. MacKenzie, *Ayyubid Cairo, A Topographical Study*, Cairo 1992; Cemâl Hamdân, *el-Kâhire*, I baskı

yeri yok] 1993 (Kitâbü'l-hilâl); A. Raymond, *Le Caire*, Paris 1993; a.mlf., "La population du Caire de Maqızi à la description de l'Egypte", *BEO*, XXVIII (1975), s. 201-215; a.mlf., "Cairo's Area and Population in the Early Fifteenth Century", *Muqarnas*, II, Leiden 1984, s. 21-31; Eymen Fuâd Seyyid, *La capitale de l'Egypte jusqu'à l'époque fatimide's essai de reconstitution topographique*, Beyrut 1995; P. Casanova, "Histoire de la description de la citadelle du Caire", *Mémoires de la mission archéologique française au Caire*, IV (1891), s. 509-781; K. A. C. Creswell, "The Foundation of Cairo", *Bulletin of the Faculty of Arts University of Egypt*, I (1933), s. 258-281; V. B. Minecke, "Eine Stadtsicht des Mamlukischen Kairo aus dem 16. Jahrhundert", *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Abteilung Kairo*, XXXII (1976), s. 113-132; J. Cl. Garcin, "Toponymie et topographie urbaines médiévales à Fustât et au Caire", *JESHO*, XXVII/2 (1984), s. 113-155; C. H. Becker, "Kahire", *IA*, VI, 74-86; a.mlf., "Mısır", *EP* (İng.), VII, 148-152; J. Jomier, "al-Fustât", a.e., II, 957-959; a.mlf., "al-Kâhira", a.e., IV, 441-444; J. M. Rogers, "al-Kâhira", a.e., IV, 424-441; O. Weintritt, "Rawda", a.e., VIII, 463-465.

EYMEN FUÂD SEYYİD

II. OSMANLI DÖNEMİ

Mısır'ın Yavuz Sultan Selim tarafından 922 Zilhiccesinde (Ocak 1517) fethiyle başlayan Kahire'de Osmanlı devri, görünüşe göre 1914'te sona ererse de fiilen XIX. yüzyılın başında etkisini yitirmiştir. Bundan önceki Memlûk hâkimiyeti boyunca Mısır Akdeniz'in doğu havzasının ana merkezi olmuş, Kahire ise Doğu dünyasının en önemli şehirlerinden biri özelliğini kazanmıştı. Roma ve Venedik'i başka şehirlerle kıyas edebilecek derecede iyi tanıyan seyyah Félix Fabri 1483'te Kahire'yi bütün dünya şehirlerinin en büyüğü ve meşhuru, dünyadaki en harika bir şehir olarak belirtir (*Le voyage en Egypte*, II, 400).

Osmanlı Kahiresi hakkında çeşitli araştırmacılar tarafından genellikle olumsuz fikirler ileri sürülmüştür. Bu husus, Osmanlı dönemiyle ilgili küçümseyici bir tavır yansıttığı kadar Osmanlı Kahiresi'nin Memlûkler'e ait metropol ve onun âbidevî azametiyle karşılaştırılmasından kaynaklanmaktadır. Mercel Clerget klasikleşmiş eserinde, "Şehir anlaşılabilir bir şekilde yavaş yavaş sönüyor, ölmeye yüz tutuyor. Şaşaalı mâzisinin kalıntıları yıkılmaya terk ediliyor" demektedir (*Le Caire*, I, 178). Söz konusu fikirleri doğrulamak için çeşitli deliller de sıralanmıştır. Bunlara göre Kahire, bütün Ortadoğu'yu kaplayan bir sultanlığın başşehri iken bir eyaletin merkezi durumuna indirilmiş, böylece gelir kaynakları küçülmüş ve sonraki yıl-

XIX. yüzyıl sonunda Kahire'den bir görünüş (İÜ Ktp., Albüm, nr. 90565)

larda Bâbîlî'nin aldığı vergilerle bu kaynaklar daha da azalmıştır. Geniş ölçüde Doğu ticareti üzerine kurulmuş olan ülke ekonomisindeki çöküş Portekizliler'in Hindistan'a ulaşması sonucu doruk noktasına varmış, kurulan sert rejim zihni ve kültürel tembelleğe yol açmıştır.

Bugün Osmanlı Devleti hakkında sahip olunan daha düzenli mâlûmat ve Osmanlı arşivlerinin (mahkeme belgeleri, merkez arşivleri) sağladığı kesin bilgiler Osmanlı Kahiresi'nin mahiyetini artık daha doğru tesbite imkân vermektedir. 922'den (1517) itibaren Mısır'da kurulan siyasi idarenin uzun süre tasvir edildiği gibi hiçbir şekilde haksızlık ve zulüm sistemi olmadığı, Osmanlı Devleti'nin ülkenin gelir kaynakları üzerinden aldığı payın toplam kaynakların çok cüzi bir kısmını oluşturduğu, ayrıca valiler ve yönetici sınıfın gerek kendi özel giderleri gerekse dinî, sosyal ve kültürel nitelikli harcamalar için aldıkları vergileri sonuna kadar mahallinde kullandıkları bilinmektedir. Mısır'ın ekonomisi, Batılı müelliflerin yazdıklarından farklı olarak 1500'lerde birden bire çökmediği gibi kârlı baharat ticareti de XVIII. yüzyıla kadar sürdü ve yavaş yavaş çöktü. Ayrıca XVII. yüzyılda Mısır'ın büyük bir pay aldığı Yemen kahve ticareti, bu geleneksel ticarî faaliyetlerin ana mihveri ve kaynağı haline gelerek Kahire'nin kalkınmasını ve refahını sağladı. Bu iş için Kahire'de "vikâle" adıyla anılan altmış iki kervansaray ve kahve ticareti yapan 500 büyük tüccar mevcuttu. Bu yıllarda Kahire dış ticareti besleyen bazı zanaat faaliyetlerinin de merkeziydi. XVIII. yüzyılın sonlarında hemen hemen ithal edilen kumaş kadar da ihracat söz konusuydu. Avrupa ekonomik nüfuzunun bozucu etkileri henüz çok sınırlı kalıyordu. 1780'li yıllarda Kahire dış ticaretinin sadece % 15'ini Avrupa ile yapıyordu ve bir ekonomi dünyası teşkil eden Osmanlı ekonomisiyle tamamıyla bütünleşiyordu.

Nihayet Kahire, büyük Ezher Medresesi sayesinde son derece itibarlı ve parıltılı ilmî bir metropol haline gelmişti. Ezher Medresesi, 3000'e ulaşan hoca ve talebesi yanında İslâm dünyasından gelen çok sayıda âlimi bir araya getirmişti. Ayrıca hac sayesinde Kahire'ye her yıl 30-40.000 kadar hacı geliyor ve bunlar pek farkına varılmasa da önemli ölçüde ekonomik faaliyete yol açıyordu.

Şehrin Fizikî Gelişmesi. Memlûkler dönemi sonundaki şehrin durumu açıklıkla bilinmemektedir. Ancak yapılan yeni ça-

lışmalar ve Osmanlı dönemi sonlarındaki planlarından yola çıkılarak şehrin gelişme seyri takip edilebilmektedir. 1517'de Kahire'nin meskûn alanının 450 hektardan fazla olmadığı söylenebilir. Bu da şehir nüfusunun en fazla 150 ile 200.000 kişi olduğunu düşündürmektedir. 1798'de 660 hektarlık meskûn alan için nüfusun 263.000 kişiye ulaştığı bilindiğine göre Osmanlı dönemi boyunca Kahire'nin iskân sahası ve nüfusunun % 50 civarında arttığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Osmanlı hâkimiyetindeki Kahire'nin demografik gelişmesi hakkında olumsuz değerlendirmeler Memlûkler dönemindeki nüfusun mübalağalı rakamlarına dayanmaktadır. Bu durum ise 1517 ile 1798 yılları arasında demografik bir düşüş yaşandığı kanaatine yol açmıştır. Ancak bütün veriler Kahire'deki gelişmeyi desteklemektedir. Öte yandan Memlûk döneminden Osmanlı dönemine kadar çeşitli ticarî faaliyetlerle ilgili yapıların tesbiti de bu gelişmeyi doğrulamaktadır. Nitekim Kahire'de Memlûkler devrindeki elli sekiz kervansaraya karşılık Osmanlılar zamanında 348 kervansaray, seksen yedi çarşıya karşılık ise 144 çarşı yer almaktaydı. Şehrin eski kesimi daha Memlûk dönemi öncesinde yoğun bir yerleşmeye sahne olduğundan burası hem Memlûkler hem de Osmanlılar zamanında çok az bir gelişme gösterdi. Nüfus bakımından artışın görüldüğü Osmanlı Kahiresi'nde şehirleşme tabii olarak boş olan güney ve batı varoşları yönüne doğru yayıldı.

Güneydeki varoşun iskânı geniş biçimde Eyyübîler döneminde kalenin inşasından sonra başlamış ve özellikle Memlûkler devrinde sürmüştü. Bu hareketin XVI ve XVII. yüzyıllarda da devam ettiği tesbit edilebilmektedir. Nitekim burada şehircilik girişimlerini teşkil eden büyük vakıflar kurulmuştu. Meselâ Bâbüzüveyle ve Bâbülhark arasındaki İskender Paşa Külliyesi (963-966/1556-1559) bunun ilk örneğini oluşturmaktadır. Şehrin büyümesini engelleyen Bâbüzüveyle'nin güney batısındaki tabakhâneler III. Mehmed'in emriyle 1008'de (1600) kaldırılmış ve bu atölyeler Kahire'nin tam batısındaki Bâbüllük civarına nakledilmiştir. Ardından Rıdvan Bey, 1038-1057 (1629-1647) yılları arasında kendi adını taşıyan büyük kapalı çarşının çevresinde Fâtımî surunun güneyinde kurulmuş olan bölgeyi yeniden düzenlemiştir. Nihayet yeniçeri ağası İbrâhim Ağa 1060'lara (1650) doğru Tabbâne bölgesinde dinî, içtimâî ve iktisadî maksatla kullanılan bazı âbideleri inşa ve

restore ettirdi. İkametgâhlarını gitgide güneydeki varoşa kuran eşrafin buraya yerleşmesi gelişmeyi hızlandırdı. Nitekim alt yapısı hazırlanan bu kesime XVII. yüzyılın sonlarında emirlerin dörtte üçü yerleşmiş, beşte ikisi de Birketü'lfil gölünün etrafını tercih etmişti. Böylece şehrin bu kesimi zengin ve önde gelen zümrelerin oturduğu bir mahalle haline geldi. Yerleşmenin durumu kamu eserlerinin yapım faaliyetleriyle de kendini göstermektedir. 1009 (1601) ile 1137 (1725) yılları arasında güneydeki varoшта on dört cami ve otuz iki çeşme inşa edilmişti. Bu varoшта yaptırılan kamu eserleri o dönemde bütün Kahire'de mevcut olan yirmi iki cami ve elli altı çeşmenin yarısından fazlaydı. Söz konusu gelişme, XVIII. yüzyılda şehrin bu bölgesinin doyum noktasına ulaşması sebebiyle yavaşlamaya ve batı bölgesine doğru kaymaya başladı. Gerçekten de XVII. yüzyılın sonlarında zanaatkâr ve tüccarların % 20,6'sı güneydeki varoшта çalışıp % 29,7'si orada ikamet etmekteyken bir asır sonra bu oranlar % 21,2 ve % 19 olmuştur. Bunların karşılaştırılması, XVIII. yüzyılda bir durgunluğa ve hatta güneydeki varoшта bir gerilemeye işaret etmektedir.

Fâtımî dönemi Kahire'sini batıya doğru çevreleyen Haliç'in ötesinde Kahire'nin gelişmesi tamamen Memlûk döneminde başlamıştır. XIV. yüzyılın ilk yarısında el-Melikü'n-Nâsir Muhammed'in, daha sonra 1476 ile 1484 arasında Emîr Özbek'in girişimleri devamlı bir nüfus patlamasına yol açmıştı. 1517'de meskûn saha, Haliç boyunca ve batıya doğru uzanan ana geçiş yolları etrafında güney kısmında 100 hektarı geçmiyordu ve nüfus 30.000 kişi civarındaydı. XIV ve XVII. yüzyıllarda bu bölgede yer alan göl ve bahçelerin bulunduğu kesimlerin çevresinde çok defa yazulık ikametgâhlar şeklinde Kahire burjuvazi yerleşmeye başlamıştır. Bununla birlikte Özbekiye yakınında Ahmed er-Rûvî'nin yapıları (1608 civarı) ve Emîr Âbidin Bey Vakfı (1631) sınırlı kalmış olan bir inşaa faaliyetinin başlangıç örnekleridir. XVII. yüzyılın sonlarında Kahire'nin zanaatkâr ve tüccarlarının sadece % 4,6'sı orada çalışıyor, % 9'u orada oturuyordu. Emîrlerin ise % 13'ü bu varoşun güney kısmında ikamet ediyordu. XVIII. yüzyılın başında Özbekiye muhtemelen bir kır (köy) bölgesiydi ve halkına da köylü (fellâh) deniyordu. XVIII. yüzyılın başında bu durum değişti. Kahire'nin batı bölgesine doğru akın eden nüfus hareketi, hiç şüphesiz 1730-1770 yılları arasındaki gelişme ve

refah döneminin demografik gelişmesiyle alâkalydı. Bu hareket, büyük tüccar Kâsım eş-Şereybî ve özellikle Osman Kethüdâ'nın Özbekiye'nin doğu kıyası üzerindeki inşa teşebbüsleriyle başlamıştı. Osman Kethüdâ'nın vakfı, yanında bir halk hamamıyla birlikte gölün güneybatı köşesinde inşa edilmiş bir cami, bir çeşme ve ticarî kullanımlı bazı yapıları da bünyesinde topluyordu. Kahire'nin batı varoşu yüzyıl boyunca seçkin sınıfın tercih ettiği semt haline geldi. 1798'e doğru emîrlerin yarısı orada, altıda biri de Zeybekiye çevresinde ikamet ediyordu. Bu hareket Kahire nüfusunun tamamını ilgilendiriyordu. 1726 ile 1798 yılları arasında incelenen zanaatkâr ve tüccarların % 9,5'i batı varoşunda çalışıyordu. Bu ise XVII. yüzyıldaki oranın iki katıydı ve aynı kategoriden nüfusun % 26,1'inin ikametgâhı da oradaydı. İnşa hareketinin incelenmesi de bu sonucu teyit eder. Nitekim 1726-1798 yıllarında inşa edilen on beş cami ve on iki çeşme ile batı varoşu Kahire'nin diğer bölgelerine denk bir mimari faaliyete mazhar olmuştu. Daha önceki iki asır boyunca (1517-1725) orada sadece dokuz cami ve iki çeşme yapılmıştı. Şu halde 1798'in Kahire'si, *Description de l'Égypte* adlı kitabın müellifleri tarafından haritaları çizilip tasvir edildiği gibi Osmanlılar'ın Memlûkler'den miras aldığı nüfus ve fizikî yönden geliştirdiği oldukça büyük bir şehirdi.

XVIII. Yüzyılın Sonunda Kahire. XVIII. yüzyılın sonunda Kahire'nin genel yapısı geleneksel Arap şehirlerinin yapısına uygundur. Şehrin ana mâbedi (Ezher Külliyesi) etrafında iktisadî faaliyetlerin esasını bir araya toplayan çarşıdan oluşan merkezle ikamete ayrılmış birtakım semtler arasındaki tezat orada da görülmektedir. Bu merkez Kahire'nin kalbini elinde tutuyordu, Fâtımî şehrinin bir ucundan öbür ucuna devam eden başlıca ana caddesi Memlûk ve Osmanlı şehrinin de ana caddesi olarak kalmıştı. Ticaret merkezinden itibaren şehir kademeli kademeli dairevî şekilde açılıyor, fakir bölgeler, çevreyi en çok kirleten iş yerleri ve ziraat alanı şehrin kenar kesimini oluşturuyordu. Nelly Hanna tarafından bir araştırma konusu yapılan yerleşim ve konut biçiminin dağılımı aynı şekilde merkezden dışa doğru uzanıyordu. Ana faaliyet bölgesinin etrafında tüccar ve şeyh evlerinin bulunduğu rahat ve zengin bir yerleşim alanı yayılıyordu. Hali vakti yerinde olanların oturduğu avlulu evler (rab'), bunların dışında orta hallilerin barındığı

meskenler ve nihayet şehir kenarında muhtemelen havuz tipinde bir avluya bakan fakir ve basit konutlar sıralanmıştı.

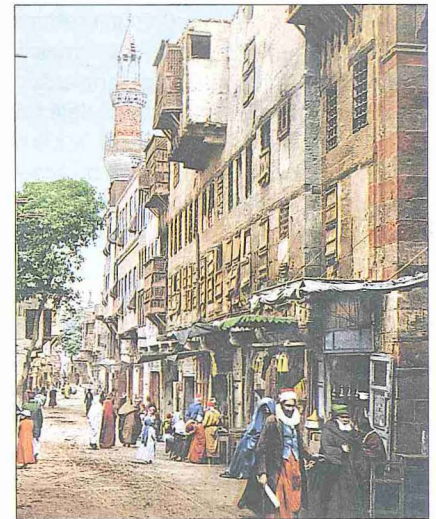
Kahire gittikçe düzenli bir yapılaşmadan uzaklaşsa da önceleri yerleşme alanları, semtler hususi bir mantiğa uyuyordu. Yahudi mahallesi merkezin hemen yakınında kurulmuştu. Kıptî semtleri nispeten merkezden uzak bir mesafede Kahire'nin batı bölgesindeydi. Seçkinlerin mahalleleri Birketülfîl ve daha sonra Özbekiye çevresinde toplanmıştı. Hâkim sınıf, yerleşme için gereken geniş alana sahip su ve yeşillik bulunan bazı kenar semtlerde de oturmaktaydı. Kahire'nin gelişmesi kuzey-doğu istikametinde Memlûk mezarlıkları, kalıntılardan oluşan tepeler ve Mukattam kenarının fizikî engeliyle sınırlanmıştı. Kuzeye doğru bir varoş olarak gelişen fakir Hüseyniye mahallesi, her ne kadar Suriye ve hac yolu üzerinde kurulmuş olsa da ancak çok sınırlı bir gelişme göstermişti.

Fâtımîler tarafından inşa edilmiş surlarının içinde Kahire gerçek bir ferdiyeti yansıtıyordu. Mahkeme kayıtlarında dış mevzileşmeler XVII. yüzyıla kadar "zâhirü'l-Kâhire" olarak zikredilmişti. Burada 153 hektarlık bir alan üzerinde yaklaşık 90.000 kişi yaşıyordu. Bu ise hektar başına 588 kişiden daha fazla olan büyük bir nüfus yoğunluğudur. Bu yoğunluk, çok önemli miktarda ortak konutların (kervansaray ve rab' gibi avlulu evler) varlığını ve mimarinin düşeyliğini açıklamaktadır. Ezher ve pek çok dinî kuruluşun mevcudiyetinden dolayı burası itibarlı bir bölgeydi. Bu dinî kurumlar eğitimin verildiği ve adaletin dağıtıldığı yerlerdi; kadı mahkemesi orada merkezî bir yer tutuyordu. Bu kesim şehrin belli başlı iktisadî faaliyetlerinin sergilendiği yerdî. Toplam 144 çarşının altmış sekizi (% 47,2) ve 348 kervansaraydan 244'ü (% 70) orada toplanmıştı. Kahire tüccar ve zanaatkârlarının tereke kayıtlarının (muhallefât) incelenmesi, 1776 ile 1798 arasında fertlerin % 67,5'inin orada çalıştığını ve bunların gelirlerinin toplamının % 89,3'üne sahip olduğunu göstermektedir (ortalama meblağ 115.000 para). Kasabanın içinde bulunduğu 60 hektarlık bölgede özellikle toplanma çok fazla idi. Kasabanın bir kısmı olan Beynelkasreyn bu ismi Fâtımîler devrinden kalma iki saraydan alıyordu. Varoşun büyük kahve ve baharat ticareti altmış iki vikâlette ve şeker ticareti bu bölgede Hânû'l-Halîf, Hamzavî, Gûriye ve Cemâliye gibi büyük merkezlerde toplan-

mıştı. Aynı şekilde kıymetli taş işlemeciliği ve para alışverişi de burada yapıyordu. Şehir kenarında gelişen fakir semt uzantılarına rağmen Kahire bütünü içinde rahat bir bölgeyi temsil ediyordu. Burada ikamet eden 173 zanaatkâr (toplam 344 kişi) ve tüccar ortalama 125.000 para değerinde servete sahipti (genel ortalama olan 109.000 para idi).

XVIII. yüzyılın sonunda 266 hektarlık bir alan üzerinde inşa edilmiş güney varoşu yaklaşık 100.000 kişilik bir nüfusu barındırıyordu. Bu yoğunluk hektar başına 375 kişi etmektedir ve normal sayılabilir. Kale kesimi paşa ve onun kalabalık hânesi, azab ve yeniçerilere ait iki geniş kışla 10.000 kişilik bir nüfusu temsil ediyor ve siyasî bakımdan hâkim unsuru niteliyordu. Burada oturanlar yüksek servetleri sebebiyle ayrıca önemli bir tüketim pazarı oluşturuyordu. Kahire'nin zanaatkâr ve tüccarlarının % 21,2'si burada çalışıyordu; fakat bölgede yasaklanmış, uygun olmayan bazı meslekleri icra eden fakir insanlar da (ortalama servet 24.130 para) bulunmaktaydı. Kale çevresinde yönetici askerî sınıfa bağlı meslekler arasında silâh, semer ve yolculuk malzemeleri işiyle uğraşanlar veya İbn Tolun'un yakınında kumaş ticareti yapan Mağribîler de bulunmaktaydı. XVIII. yüzyılın sonundaki örneğe göre Kahire'nin tüccar ve zanaatkârlarının % 19'u ortalama çok düşük bir gelirle (15.000 para) bu varoşta oturuyordu. Fakat Birketülfîl çev-

XIX. yüzyıl sonunda Kahire caddelerinden birinin görünüşü (İÜ Ktp., Albüm, nr. 90565)

resi XVIII. yüzyıl sonunda seçkin sınıfın tercih ettiği bir mahalle haline gelmişti.

Batı varoşu yaklaşık 65.000 kişilik bir nüfusla 215 hektarlık bir alana yayılıyordu. Hektar başına 302 kişilik oldukça düşük bu yoğunluk semtin yeni oluşundan kaynaklanmaktadır. XVII. yüzyılın sonundan XVIII. yüzyılın sonuna kadar bu varoşta faaliyet gösteren Kahire'nin tüccar ve zanaatkarlarının oranı iki katına (% 4,6'dan % 9,5'e) yükselmişti. Gelir ortalamaları güney varoşu halkının gelirinden (39.436 para) daha yüksek olmakla birlikte Kahire'nin geliriyle karşılaştırıldığında çok düşük kalıyordu. İkamete ayrılmış bölge olarak batı varoşu daha da belirgin bir gelişme göstermişti. 1679 ile 1700 yılları arasında tüccar ve zanaatkarların konutları % 9 seviyesinde iken 1776-1798 yıllarında bu oran % 26,1'e çıkmıştı. Yüksek bir ortalama sahip gelir düzeyi de (154.000 para) Özbekiye civarında ve Haliç yakınında zengin tüccarların varlığını göstermektedir. Bâbüşşariye ve Bâbüllük çevresinde gelişen batı varoşu iktisadî bakımdan önemli faaliyetlerin çekirdeğini teşkil ediyordu. Bu varoş hem seçkin tabakanın hem de azınlıkların ikamet yeri idi. Belli başlı Kıptî semti Özbekiye'nin kuzeyinde uzanıyordu. Bazı hristiyanlar ise Haliç boyunca himayelerini bekledikleri Frenkler'e (Avrupalılar) yakın bölgelerde yerleşmişlerdi. Kahire'nin bu bölgesi az insanın meşgul olduğu pek çok sektörü de ihtiva ediyordu. Ayrıca semt Kahire halkının Bâbüllük çevresinde, Özbekiye'nin batı kenarında ve Kâsım Bey'in bahçesi civarında gezip eğlendiği bir bölge olmuştu.

Çok defa gözden düşürücü değerlendirmelere konu teşkil eden şehir mimarisi açısından bile Osmanlı devrinin bilançosu olumsuz değildir. Osmanlı fethinin Kahire'de mimari hareketin durmasına yol açtığını ileri süren beyanların ekseriyeti peşin hükme veya anıtlarla ilgili sathî bilgilere dayanmaktadır (Eİ² [Fr.], IV, 454). Fiilî olarak mimari üretim, bu üç asır boyunca ne keyfiyet ne de kemiyet olarak Kahire'nin tarihine ters olmuştur.

Kahire'deki tasnif edilmiş anıtların listesi 1517-1798 dönemi için 199 olarak kaydedilmektedir ki bu aynı süreye denk Memlûk dönemindeki yapılardan (233 yapı) biraz düşüktür. Fiilen inşa edilmiş eserlerin sayısı çok daha yüksek olmuştur. 233 kamu binasından yetmiş yedisi cami, otuz sekizi tekke, medrese, 118'i çeşmedir. Fakat gerçekte bu sonuncusu

çok daha fazladır. Meselâ 1798'de Kahire'de mevcut bulunan 300 sebilin ekseriyeti Osmanlılar devrinden kalmadır.

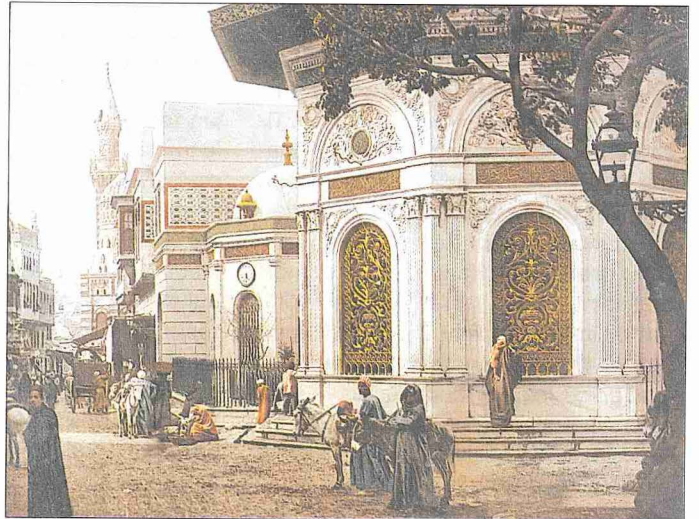
Bu eserlerin pek çoğu gerçek bir mimari ilgiyi ortaya koymaktadır. Ancak burada hemen dikkati çeken özellik mahallî geleneklerin belirginliğidir. Meselâ Memlûk sanatı, kendi estetik kurallarını mimarlara kabul ettiren tamamen millî bir sanat olmuştur. Osmanlılar ise Kahire'ye bir imparatorluk sanatını kabul ettirmeye çalışmamışlardır. Dolayısıyla bu üslûbun eserleri orada çok fazla miktarda değildir. Hadım Süleyman Paşa Camii (935/1528), Sinan Paşa (979/1571), Melike Safiyye (Safiye Sultan) (1019/1610), Ebû'z-Zehb Muhammed Bek (1188/1775) gibi geniş birkaç cami vardır. Bunların inşası da çok defa siyasi birtakım sebeplerle izah edilmektedir. Bu camiler dekorasyon detayı içinde mahallî üslûptan miras kalmış pek çok unsur ihtiva etmektedir. Camilerin büyük bir kısmı, çeşmelerin yarıya yakını "neo-Memlûk" diye nitelendirilebilecek bir tarzdadır. Mahmûdiye (975/1567), Bürdeynî (1038/1629), Osman Kethüdâ (1147/1734), Şâzeliye (1167/1754), Yûsuf Çorbacı (1176/1763) camileri gibi büyük camilerin durumu ve Sultan Kansu Gavri Sebili'nin (909/1503) güzel bir taklidi olan Hüsrev Paşa Sebili'nin (941/1535) durumu da kesinlikle böyledir. Sadece süslemede belli bir değişiklik ve kendini Kahire'ye kabul ettiren Osmanlı minaresi veya çini süslemeleri gibi İstanbul'dan getirilen bazı çizgilerin benimsendiği görülmektedir.

Bu mimari faaliyet asıl doruk noktasına XVIII. yüzyılda yeniçeri kethüdâsı Abdurrahman'ın çalışmalarıyla ulaşmıştır. Abdurrahman gelirlerini bir inşa ve imar

politikasının hizmetine vermiş, böylece bütûn dönemlerde Kahire'nin büyük ilim ve sanat hâmilerinden biri olmuştur. 1744-1765 yılları arasında on iki cami, üç tekke ve on üç çeşmenin inşası onun tarafından gerçekleştirilmişti. Bu yapıların süslemesindeki büyük ilgi ve dikkat kendini açığa vurmaktadır. Süslemenin orijinalitesi Memlûk çizgilerinin ve İstanbul'dan gelen etkilerin bir karışımıyla 1744 yılında inşa edilen büyük sebilden itibaren ortaya çıkmaktadır. Bu Osmanlı ilhamı ve Abdurrahman Kethüdâ'nın eserlerindeki üslûbun etkisi, 1750'den itibaren Kahire'de büyük bir başarı ve şöhret kazanan ve Kahire mimarisindeki çok orijinal bir gelişmeyi temsil eden, yuvarlaklaştırılmış biçimdeki yeni bir kamu çeşmesi stiline ortaya çıkışında kesin rol oynamıştır. Diğer taraftan bu mimari faaliyet, aynı zamanda ilginç bir biçimde prensip olarak yabancı idareci sınıfla mahallî halk arasında kurulan bağların gücü ve mahallî geleneklerin belirginliği hakkında bilgi vermektedir. Meselâ kamu çeşmelerinin çoğalıp yayılması ve bunların her yerde görülmesi, bu dönemde kesin biçimde oluşan geleneksel şehrin karakteristik çizgilerinden birini teşkil etmiştir.

Kahire, iki buçuk asır boyunca Mısır'ın gelişme ve refah dönemi olan 1730-1770 yıllarında doruk noktasına ulaşan bir şehircilik gelişmesi yaşamıştır. O sırada şehir, uzun tarihinin başka hiçbir döneminde görülmemiş bir şekilde daha geniş ve 300.000 civarında nüfusuyla daha kalabalıktı. Bu durum 1770'li yıllara doğru Mehmed Ali Paşa'nın girişimlerini, ihtiras ve başarısını açıklamaktadır. Fakat XVIII. yüzyılın sonlarında Mısır çok yönlü bir krize uğramıştır.

XIX. yüzyılın sonlarında Kahire sokaklarından birinde eski bir sebil (Ü Ktp., Albüm. nr. 90565)

Bölgedeki ekonomik kriz geniş ölçüde Avrupa nüfuzunun etkilerinden ve bunun ülke ticareti ve üretimi üzerinde yaptığı rekabetten kaynaklanmıştır. Batı mâmul-leri Mısır pazarına girmiş, mahallî üretim karşısında kendilerini zorla kabul ettirmiştir. Diğer taraftan Batı ürünleri, aynı zamanda Mısır'ın Osmanlı ülkelerindeki geleneksel pazarlarını kapamıştır. Daha önceden yayılan şeker ve dokumacılık iş-leri gibi bazı zanaatlar 1750'den itibaren büyük bir kriz yaşamıştır. Özellikle kahve ticaretinde ortaya çıkan düşüş durumun ne ölçüde ağır olduğunu göstermektedir. Batı rekabeti hem içeride hem Avrupa kolonilerinde üretilen kahvenin Avrupa'ya ve Şark'a girmesiyle dışarıda kendini göstermiştir. Bu rekabetin etkileri Mısır'a ithal edilen kahve miktarındaki azalmayla ölçülebilir: 1750 yılına kadar yıllık 30.000 yük, 1770'lere doğru 24.000, yüzyılın sonunda 21.000 yük (veya ton ?). Mahkeme kayıtlarına göre ise 1660-1700 yılları arasında 114 tereke kayd 1750-1798 arasında altmış üçe inmiştir.

Osmanlı idaresi yerine Memlûk hâkimi-yeti ve beylerin iktidara gelişi Mehmed Ali Paşa'dan itibaren, belki de Mısır'ın geleneksel kaynaklarının azalmasından doğan bir zorbalık ve şiddet politikasıyla kendini göstermişti. İbrâhim ve Murad beylerin idaresi dönemi oldukça sert geçmişti. Onların Bâbiâli'ye yıllık vergi ödemeyi reddetmeleri 1786'da bir Osmanlı seferine yol açmıştır. 1791'de tekrar iktidara gelişlerinde baskı daha da şiddetlenmiştir. Bu şiddet ve baskıları sıralamaktan usanan tarihçi Cebertî'nin 1210 (1795-96) yılı için, "Bu sene, emîrlerin keyfi fiilleri ve eziyetler dışında kaydetmeye değer hiçbir olay geçmemiştir" şeklindeki beyanı bu durumu ortaya koyar (*Merveilles biographiques*, V, 218). Bu baskı ve aşırı vergiler, o sırada Mısır'ın geçirdiği genel yapıyla ilgili krizin etkilerini ağırlaştırıyordu. 1784'ten itibaren ve 1792'ye kadar pahalılık, kıtlık ve veba salgınları gibi ülkeyi fakirleştiren ve nüfusu azaltan birçok felâket memleketin üzerine çökmüştü. Volney'e göre 1785'te Kahire'de günde 1500 kadar cinayet işleniyordu. 1791 yılının veba salgını on dört beyin hayatını kaybetmesine yol açmış ve 1792'de kıtlık ve açlık korkunç ve dayanılmaz hale gelmiştir. Cebertî bu hususta sefaletten ağlayan kadın, erkek, çocuk çocuğun sokaklarda ve pazarlarda toplandığını, sokaklarda sefalet ve açlıktan bunalmış insanların üzerine basmak-

sızın bir adım atmanın mümkün olmadığını, merkep ve at leşleri için kavga edildiğini, hatta küçük çocukların etini yiyen bazı insanların bile görüldüğünü yazar (*a.g.e.*, V, 177-178). Kahire, nüfusunun üçte birini o sırada kaybetmiş olabilir. *Description* yazarları 1798'de Kahire'nin nüfusunu 263.000 olarak değerlendirmiştir. Hiç şüphesiz bu nüfus 1750'lerdeki nüfusa göre son derece düşüktür. Benzer bunalımlar, geçmişte de Mısır'ın başına gelmiş ve bunların etkileri, yaraları zamanla unutulmuş ya da yatışmıştı. Fakat bu defa mâruz kalınan kayıpların yarısı tam olarak kapanmadan ülke ve başşehri önce Fransız işgalinin (1798), daha sonra ise 1801-1805 yıllarının krizini yaşadı. Yine de bu son felâket 1517'den beri gerçekleştirilmiş olan gelişmeleri silemedi.

BİBLİYOGRAFYA :

Cebertî, 'Acâ'ibü'l-âşâr (Bulak), tür.yer.; a.e.: *Merveilles biographiques et historiques* (trc. Şefik Mansur v.dğr.), Le Caire 1888-96, I-IX; a.e.: *Abd al-Rahmân al-Jabarti's History of Egypt* (trc. T. Philipp v.dğr.), Stuttgart 1994, I-III; M. Clerget, *Le Caire*, Le Caire 1934, I-II; S. J. Shaw, *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt: 1517-1798*, Princeton 1962; P. M. Holt, *Egypt and the Fertile Crescent: 1516-1922*, London 1966; F. Fabri, *Le voyage en Egypte*, Le Caire 1973, II, 400; A. Raymond, *Artisans et commerçants au Caire au XVIIIe siècle*, Damas 1974, I-II; a.mlf., *The Great Arab Cities in the 16th-18th Centuries*, New York 1984, s. 12, 27, 39, 46, 63-69, 139; a.mlf., *Grandes villes arabes à l'époque ottomane*, Paris 1985, s. 64; a.mlf., *Le Caire*, Paris 1993; a.mlf., *Le Caire de 'Abd al-Rahmân Katkhudâ*, Paris 1995; a.e.: *Yeniçerilerin Kahiresi: Abdurrahman Kethüda Zamanında Bir Osmanlı Kentinin Yükselişi* (trc. Alp Tümertekin), İstanbul 1999; a.e.: *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri* (trc. Ali Berktaş), İstanbul 1995, tür.yer.; a.mlf., "Le Caire sous les Ottomans (1517-1798)", *Le Caire* (éd. A. Raymond), Paris 2000; a.mlf., "L'activité architecturale au Caire a l'époque ottomane", *AIsl.*, XXV (1991), s. 343-360; D. Creclius, *The Roots of Modern Egypt*, Minneapolis 1981, I-IV; N. Hanna, *An Urban History of Bulaq in the Mamluk and Ottoman Periods*, Le Caire 1983; a.mlf., *Habiter au Caire aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Le Caire 1991; B. Maury v.dğr., *Palais et maisons du Caire II: Epoque ottomane*, Paris 1983; D. Behrens-Abouseif, *Islamic Architecture in Cairo, an Introduction*, Leiden 1989; a.mlf., *Egypt's Adjustment to Ottoman Rule*, Leiden 1994; J. Hathaway, *The Politics of Households in Ottoman Egypt*, Cambridge 1997; E. Pauty, "L'architecture au Caire dans la période ottomane", *BIFAO*, XXXV (1936-37), s. 1-69; C. H. Becker, "Kahire", *IA*, VI, 74-78; J. Jomier, "Kâhira", *EP* (Fr.), IV, 442-464.

ANDRÉ RAYMOND

III. SON DÖNEM

Napolyon Bonapart'ın 1798'de Mısır'ı işgal etmesiyle birlikte Kahire tarihinde yeni bir dönem başladı. 1805'te vali tayin edilen Kavalalı Mehmed Ali Paşa yaklaşık 150 yıl sürecek olan hânedanın kurucusu oldu. Mısır, II. Dünya Savaşı sırasında tarafsız kalmasına rağmen 1936'da İngiltere ile yaptığı bir antlaşma sebebiyle İngilizler tarafından askerî üs olarak kullanıldığı için Kahire de müttefiklerin Ortadoğu'daki karargâhı durumuna geldi. Savaş sırasında Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Roosevelt, İngiltere Başbakanı Churchill ve Çin Generali Chiang Kai-shek Kahire'de buluşarak görüştüler (Kahire Konferansı, 23-24 Kasım 1943). Mart 1945'te Kahire'de Câmîatü'd-düveli'l-Arabiyye (Arap Birliği) adlı örgüt kuruldu; 1946'da da İngiliz birlikleri şehri terkettiler. Hür Subaylar'ın (ed-Dubbâtü'l-ahrâr) 1952'de yaptıkları ihtilâl krallığın devrilmesinden sonra Kahire Mısır Cumhuriyeti'nin başşehri olmayı sürdürdü. Ocak 1977'de, Başkan Enver Sedat'ın takip ettiği açılma politikasının temel ihtiyaç maddelerindeki fiyat artışlarını da beraberinde getirmesi üzerine Kahire'de büyük bir gösteri yapıldı.

Mehmed Ali Paşa'nın başlattığı yenilik çalışmalarının merkezini Kahire teşkil etmekle birlikte onun döneminde şehrin genel görüntüsü fazla bir değişikliğe uğramamıştır. Bununla birlikte Mehmed Ali Paşa ailesinin üyeleriyle diğer devlet erkânının Nil kenarında, Ravza adasında ve Cize'de büyük bahçeler içerisine yaptırdıkları saraylar daha sonraki büyümede etkili oldu. Mehmed Ali Paşa da Şüb-râ'da büyük bir saray ve Kal'atülcebel'de kendi adıyla anılan İstanbul camilerine benzer bir cami yaptırdı (1265/1848). 1845'te Ezher bölgesiyle Müskî'yi birbirine bağlayan Sikketülcedide caddesi açıldı. Bulak da XIX. yüzyılın ilk yarısında matbaa ve tekstil gibi çeşitli endüstri dallarının gelişmesiyle bir sanayi ve ticaret semti haline geldi. Abbas Paşa zamanında Abbâsiye mahallesi kuruldu. 1851'de İskenderiye-Kahire ve Kahire-Süveyş demiryollarının yapımına dair anlaşma imzalandı ve Abbas Paşa'nın vefatından kısa bir süre önce ilk bölümün (1854), Said Paşa zamanında da ikinci bölümün (1858) açılışı gerçekleşti. 1856'da Kahire'nin kuzeybatısına Bâbü'lhadid (bugünkü Ramses Meydanı civarı) tren istasyonu inşa edildi; böylece hem Akdeniz'e hem de Kızıldeniz'e demir yoluyla bağlandığı için Ka-